

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Г.В. ЛАВРИК

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДУХОВНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Нероздільність державності і права дає змогу включати до взаємодії державних чинників та складових релігійного комплексу (а в разі необхідності проведення окремого дослідження — виокремлювати із неї) регулюючий вплив права на деякі сторони позакультових релігійних відносин. Звична для існуючих тепер тлумачень державно-церковних відносин, запропонованих О.І.Уткіним, О.Д. Форостюком, Я.І.Бережним та іншими дослідниками¹, ця властивість викликала зацікавленість представників загальнотеоретичного блоку української і російської радянської юриспруденції від самого початку її становлення. Відтоді розпочалося накопичення матеріалів про сутність проблеми взаємозв'язків між правом і релігією в пролетарській державі, об'єктивний науково-історичний, релігієзнавчий та науково-юридичний аналіз яких став можливим лише з утвердженням незалежної демократичної держави Україна.

Після Першої світової війни і поразки національно-визвольних, державно-самостійницьких змагань українського народу 1917—1920 рр. його землі, як відомо, знову опинилися в складі інших держав: Східна Галичина і Західна Волинь були загарбані Польщею, Північна Буковина анексована Румунією, Закарпаття приєднане до Чехословаччини, Наддніпрянська Україна стала складовою частиною радянської Росії. Значна частина національно свідомої інтелігенції — учених, політичних та військових діячів Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії УНР, а також ЗУНР — змушена була залишити батьківщину. До цього їх спонукало особливо зневажливе ставлення до національної науки і культури урядів Польщі та Румунії як один із проявів їх асиміляторської політики щодо українців, а також розформування університетів радянською владою в Україні і поступове обмеження та зведення нанівець часткових реформ правових інститутів у рамках уже звичних і певною мірою сформованих цінностей загальнодержавної (національної) правової системи.

Сказане стосується і кваліфікації соціально-політичних позицій у питанні релігійної та світоглядної нейтральності відображення людини в праві, а значить, і в дослідженні джерел релігії, світогляду тощо, їхнього сутнісного прояву в праві та взаємодії з останнім на тих українських землях, що ввійшли до складу радянської Росії.

© ЛАВРИК Галина Володимирівна — докторант кафедри історії України, доцент, кандидат історичних наук

Поширювані тут марксистські уявлення про державу лише як про інструмент класового панування, абсолютизація властивої кожній державі функції примусу призводили до ігнорування її соціально-творчої ролі як «гаранту безпеки, правосуддя, арбітра в суперечці між публічними і приватними інтересами, охоронця конкретної етнічної (або міжетнічної) спільності з властивою їй культурою, що є обов'язковою умовою її цілісності і виживання»². (Хоча саме завдяки цій своїй універсальній ролі держава могла здійснювати всебічне правове регулювання суспільних процесів і явищ, у тому числі в сфері церковно-релігійного життя.)

Зміст і напрями подальшої державної організації нових суспільних відносин мала визначати ідея «революційної правосвідомості». Заява відомого теоретика радянського права П.І. Стучки, народного комісара юстиції РСФРР з листопада 1917 р. до січня 1918 р. і з березня до серпня 1918 р. про те, що ця «нова правосвідомість» є «внутрішнім переконанням спочатку окремих осіб, а далі груп, цілого класу, і насамкінець, всього людства»³, у середовищі більшовицької еліти сприймалася як типове відправне твердження для формування радянської загальної теорії держави і права та її категорій.

Вони «зміцнювалися» у відчайдушній боротьбі з «буржуазно-юридичним» світоглядом ряду правників, котрі тлумачили проблеми пореволюційного періоду, користуючись, здавалося б, лише давно відомими теоретичними положеннями психологічного напрямку буржуазного праворозуміння і його безпосереднього продовження — ідеологічної концепції, а також такими теоріями буржуазної юриспруденції, як-то нормативна, теорія соціальних функцій та іншими, нехай і в «етикетці марксистської фрази»⁴. Так, виявляючи зв'язки між психологічною, ідеологічною теоріями права і релігійною філософією «освіченої частини російської інтелігенції» періоду реакції, зокрема з буржуазно-філософськими роздумами С.Л.Франка, М.О.Бердяєва, С.М.Булгакова, А.В.Луначарського та інших учених і громадських діячів у сфері «закона божого», знавці марксистської теорії права на сторінках офіційних більшовицьких періодичних видань поспішали нагадати про відображення такого роду роздумів у ідейній боротьбі соціал-демократів проти так званого «богобудівництва». Цим самим вони засвідчували не менш реакційний і не менш шкідливий політичний характер («анти-марксистський») «ідеалістичних тенденцій «богобудівництва», «перенесених на радянський ґрунт у сфері теорії права», ніж «форм боротьби дрібнобуржуазних тенденцій з пролетарським соціалізмом — марксизмом», існуючих на момент винесення нарадою розширеної редакції «Пролетарія» (8—17 (21—30) червня 1909 р.) резолюції «Про богобудівничі тенденції в соціал-демократичному середовищі»⁵.

Більшовики, на відміну від соціал-демократів, не визнавали, що «релігія є приватною справою, справою особистої совісті», а навпаки, вважали, що це «справа найзагальніша». Під час руху від руйнування «старого» буржуазного ладу до державного устрою, який отримав назву «воєнного комунізму», вони вимагали розглядати релігію як знаряддя класового гноблення. Релігія (як засвідчує «Азбука комунізму» — популярний підручник комуністичної грамоти для партійних шкіл, написаний Є.О.Преображенським та М.І.Бухариним) мала оцінюватися у різного роду партійних документах як «один із наймогутніших засобів у руках гнобителів для підтримання нерівності, експлуатації й рабської покірності трудящих», а церква — не інакше, як «спілка людей, об'єднаних певними джерелами прибутку за рахунок вірних, за рахунок їхнього нещасття й темноти»⁶. Будь-яка інша точка зору визнавалася буржуазною, в тому числі обстоювана випускником юридичного факультету Петербурзького університету П.О.Сорокіним (у майбутньому відомим російсько-американським соціологом, визнаним одним із класиків соціології ХХ ст.). Поняттю «клас» як соціологічній категорії він протиставляв учення про елементарні і кумулятивні групи. У праці «Система соціоло-

гії» (Петроград, 1920. — Т.1, 2), захищений як докторська дисертація, П.О.Сорокін на прикладі уявної групи осіб, яка належала до однієї і тієї ж держави і до однієї і тієї ж релігії, характеризував державно-релігійну групу в її можливих формах: солідарній, антагоністичній, нейтральній.

Солідарна кумуляція державного і релігійного угруповань з'являється, на думку вченого, коли і державна, і церковна влада надає їхнім членам одні і ті ж імперативи поведінки, якщо вони спонукають індивідів діяти в одному і тому ж напрямі. І навпаки, якщо належність до держави вимагає від її членів покори розпорядженням органів державної влади, а належність до визначеної церкви потребує непокори державній владі, доводиться говорити про антагоністичну кумуляцію двох угруповань. Членами такої групи, за спостереженнями вченого, були більшовики, котрі визнавали святість обряду вінчання. Партія вимагала від них, щоб вони, вступаючи до шлюбу, не ходили до церкви і не вінчалися, а належність до релігії штовхала їх у протилежному напрямі. У результаті вони опинялися у безвиході: їхнє «я» рветься на частини протилежними імперативами антагоністично скумуляованих груп, обручаних яких вони сковані. Вони опиняються в становищі осіб поміж двох зубчастих коліс⁷.

Евангельський вислів: «воздайте кесареви кесареви, а Боже Богові», як указував П.О.Сорокін, міг бути класичною формулою нейтральної кумуляції державного і релігійного угруповань, за якої імперативи поведінки церкви і держави нейтральні, знаходяться в різних площинах і не перетинаються⁸.

Безсумнівно, що в кожній країні у процесі формування того чи іншого виду (за П.О.Сорокіним — форми) взаємозв'язків церкви, інших релігійних організацій з державою мали виникати специфічні особливості юридичного оформлення цих взаємозв'язків. З переходом радянських республік до непу, коли «громадський порядок нових відносин» ще більш ускладнився, на порядку денному, окрім законодавчого забезпечення відокремлення церкви від держави і школи від церкви, стояло ще й «усунення релігії зі складу сил, утворюючих у своїй сукупності <...> народну свідомість»⁹, причому з позицій «свідомого» ставлення до нової системи державного ладу пролетарської диктатури і нової правової системи.

Попри те, що коло людей, чий інтерес «зачіпалися матеріально» релігією, в Україні було невеликим (чорне духовенство «розсіялось», біле духовенство «вимирило»), що «право на віру та її вільне сповідання» твердо закріплювалося радянською владою (до відома населення доводилося, що вона не збиралася руйнувати храми і переслідувати віруючих), а також те, що суспільний рух уже давно втратив свою релігійну «оболонку», антирелігійна пропаганда, за твердженням одного з її керівників — В.С.Рожичина, викликала в республіці широкий культурно-громадський рух¹⁰. Пояснюючи цю ситуацію, він зумів сказати головне: руйнуючи релігію, республіканська офіційна влада намагалася звільнити з-під уламків старої культури всі форми майбутньої етики, естетики і філософії комуністичного суспільства. Але підступності одного разу висунутої формули «антирелігійна пропаганда — комуністичний «культуркампф» вона все ж таки недооцінила. У разі відмови від вказаної формули зупинити «рух від старого релігійного укладу життя» у напрямі до тих форм «колективно-душевного ладу свідомості і відчуття», які навіть її авторам могли бути зрозумілими поки що у своїх основних рисах, уже б не вдалося¹¹.

Ідеологічні тенденції колективізму, особливо одну з них — «науково-моністичну», як таку, що мала стати «загальним зв'язком, органічною ланкою для цілої низки окремих, <...> розрізнених галузей: філософії, логіки, етики, теорії права, теорії мистецтв, <...> сполучатися з наукою економічною»¹², на той час одним із перших спробував дослідити професор, доктор державного права з 1912 р. О.О. Малиновський. Користи-

ючись «мистецькою спадщиною» («старим мистецтвом»), «свідомий колективіст», на його думку, мав шанс перетворювати її, робити «своїм виховним засобом, своїм організаційним знаряддям»¹³. Важливо було, наприклад, щоб у зробленій митцем феодальної доби статуй божества сучасники «епохи колективістичної свідомості» «вбачали й почували ідеал життя того колективу, — громади, племени, верстви, — що витворив її через свого мистця, вираз вікової єдності зусиль, настроїв, вірувань цього колективу»¹⁴ тощо.

Однак не варто було сподіватися на подальший розвиток таких міркувань про шляхи і методи пізнання світу цінностей культури та їх використання в науковому підході до вивчення релігії, запроваджуваному партійно-державним керівництвом радянської України. З появою влітку 1921 р. постанови пленуму ЦК РКП з питання про порушення пункту 13 програми і про постановку антирелігійної пропаганди «світоглядів релігійному» ним одностайно протиставлявся «світогляд науковий» з його складовими: «порівняльно-історичним дослідженням релігії, послідовним і всеохоплюючим матеріалістичним світосприйняттям і революційно-діалектичним методом та третьою — сучасним природознавством»¹⁵.

Покликані «оживити і наповнити змістом» антирелігійну пропаганду, останні відображалися у ряді підготовлених під наглядом агітвідділу ЦК РКП, перевиданих і окремо замовлених з ініціативи аналогічного відділу ЦК КП(б)У науково-популярних брошур та книгах¹⁶. «...Антирелігійна пропаганда лише в тому випадку надійно уберігає голови сучасного читача від повернення до релігійності у тій чи іншій формі, якщо на місце релігії висувається завершений науковий світогляд»¹⁷, — говорилося у першому виданні із започаткованої видавництвом «Атеїст» серії періодичних бюлетенів тогочасної літератури з питань антирелігійної пропаганди та філософії. Тут, до речі, прихильники марксизму висловлювалися і за обов'язкове знайомство кожного читача, який «свідомо» ставився до питань світогляду, із виданнями немарксистського напрямку антирелігійної пропаганди, особливо, із надрукованню у радянській Росії статтею О. Введенського «Судьба вери в бога в боротьбі з атеізмом» («Мысль». — 1922. — № 2), що являла собою спробу «звести воедино всі аргументи на користь «вічності релігії, довести її гносеологічну, етичну й естетичну обумовленість»¹⁸.

Обмежуючи у такий спосіб наукові інтереси керівників і активних учасників антирелігійної пропаганди, партійно-державна влада зосереджувала їхню увагу на «визначенні ставлення комунізму до віруючої особистості, до християнства як суми культурних цінностей і церковної політики комунізму», яка згідно з задумами більшовиків невдовзі мала сприйматися не інакше, як політика «принципової нетерпимості проти церков усіх вірувань, аж до повної ліквідації церковних установ», що за умов послідовного проведення культурної революції можна було здійснювати «без насилля над особистістю, і совістю віруючих, без розпалювання фанатизму і хворобливого загострення релігійно-національної ворожнечі»¹⁹. Достатньо було «пролетаріату в інтересах трудящих» збагнути, що «пануюча церква тісно пов'язана з класовим насиллям і гнобленням, а переслідувана церква уособлює ідеологію класової боротьби для громадських груп, нездатних іще піднятися до чіткого розуміння революційного світосприйняття», а також пересвідчитися, що «радянська влада не чинить перешкод для культів, забезпечує їм свободу і захист від гонінь...» тощо²⁰. «Пануючою» церквою тоді вважалася швидше вища церковна влада в особі Російської православної церкви, ніж «уся помісна Церква відносно її автономної частини, її області, єпархії», чи то «кафедра першого єпископа відносно кафедр залежних від нього єпископів»²¹, через що завдання із забезпечення «свободи захисту від гонінь» тією чи іншою мірою підносили престиж віруючих, які не належали до РПЦ.

Такі політично детерміновані маневрування при визначенні стратегії і тактики державної релігійної політики мали підтримуватися науковцями створеної в Харкові на початку 1922 р. «кафедри Марксизму і Марксознавства»²² (із січня 1923 р. — вже «Інституту Марксизму і Марксознавства»²³). Проведення порівняльного аналізу конституційно-правового регулювання питань, пов'язаних із правом кожної людини на свободу світогляду та віросповідання, а також релігійної діяльності в умовах диктатури пролетаріату та буржуазного суспільства, давало змогу їм з'ясувати вплив останнього на церковно-релігійне життя в Україні.

У виголошеній на засіданні марксистського наукового гуртка при Київських вищих військово-політичних курсах статті І.К.Сухоплюєв доходить висновку, що в перехідну від капіталізму до комунізму епоху радянська республіка втілює ознаки як відживаючого капіталістичного ладу, так і майбутнього комуністичного. Тому що виробництво не може відразу бути організоване на нових комуністичних засадах, правова надбудова перехідної епохи, за його словами, позначена деякими схожими рисами з буржуазним правом. «Радянська Республіка здійснила до кінця усі ті ліберальні буржуазні вимоги, провела до кінця усі ті демократичні реформи, які були лозунгом ліберальної буржуазної демократії, — відзначав український правознавець. — Тому цілком природно, що ті чи інші статті радянського права з відокремлення церкви від держави співпадають з деякими статтями буржуазної конституції і взагалі буржуазного права демократичних республік з відокремлення церкви від держави»²⁴. До того ж він застерігав, що у випадку «зіткнення» двох взаємовиключаючих — «буржуазного і радянського» — законодавств про свободу совісті і про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, слід очікувати «синтезу у вигляді свободи совісті «у межах внутрішнього законодавства»²⁵.

Але далі, всупереч логіці власних роздумів, І.К.Сухоплюєв «радив» усім буржуазним державам звертатися до «діючого права Соціалістичних Радянських Республік» за основними принципами «політики права в сфері відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Надто вже успішними видавалися вченому (чи то його слухачам) «заходи «пролетарської Радянської Республіки» з відокремлення церкви від держави»²⁶, спрямовані «не проти щиро налаштованих віруючих громадян, а проти старої організації експлуатації народних забобонів» в особі православної церкви²⁷.

Відтак, з вивченням ідеологічних, соціологічних, психологічних аспектів права з'являлася зацікавленість питаннями взаємодії релігії і права. Але це відбувалося настільки повільно, що професор М.А.Рейснер, з ім'ям якого пов'язуємо розвиток цілісного погляду на цю проблему²⁸, змушений був в одному із своїх історіографічних оглядів зауважити: «...Не дивлячись на п'ять років існування наших церковно- і релігійно-державних порядків, у нас немає ще жодного науково-юридичного або політичного твору з питання про становище релігії і церкви ..., — і поцікавитися. — Що роблять наші вчені-державники, історики і юристи? Де вони?»²⁹.

Подібні запитання, що засвідчували деяку переорієнтацію на висновок про зникнення права і релігії (тотожних для радянського юриста Г.Гольбарга в силу їх однакової «ідеологізованості»³⁰) в умовах комуністичного суспільства, «не обіцяли» радикальних змін у ставленні до проблем урегулювання релігійних відносин, щонайперше з боку радянських «юристів за фахом», юридичний світогляд яких був вироблений «практикою і теорією буржуазної юриспруденції». Розвиток промислового капіталізму й утвердження принципів буржуазної демократії, зокрема свободи совісті, С.В.Юшков у своєму повідомленні про церковний устрій та управління на сторінках марксистсько-ленінської «Енциклопедии государства и права» (М., 1925 — 1927) вважав саме тим фактором, який визначав заміну «системи державної церковності, ...системи христия-

янської держави чи системи координації ... або системою т. зв. правової держави, або системою відокремлення Ц. від держави»³¹. Удаючись до загальної характеристики кожної з «теорій» «систем церковно-державних взаємин», він зазначав, що найбільш популярною в німецьких державах «системою правової держави» церква визнається «автономною корпорацією з певною сферою самоуправління, причому кордони цієї сфери встановлюються не церквою, а державною владою, ... покликаною надавати їй підтримку». Системою відокремлення церкви від держави церква і взагалі релігійні громади визнавалися приватними громадами: держава не повинна підтримувати жодного культу, а тим більше надавати їм субсидії, церковні інститути перестають бути публічними інститутами, зі сфери публічного права вони «переміщуються» у сферу приватного права і т.д.³².

Позбавлена поверхового прикрашання, ця характеристика, як і «критичний огляд учень про церкву, як публічно-правовий інструмент», що вже 1919 р. став предметом дослідження професора церковного права Харківського університету Є.М. Темниковського³³, давала змогу наблизитися до розуміння сутності церковно-державних взаємин, основою яких була «система відокремлення Церкви від держави, встановлена декретом від 23 січня 1918 р., однак без визнання за церквою прав юридичної особи»³⁴.

Виведений із «старого» буржуазного принципу рівності всіх релігій перед законом, цей «пролетарський» ідеал досягався на засадах світоглядних, а не релігійних переконань щодо справедливості «церковно- і релігійно-державних порядків». Тож церква як інститут задоволення релігійних потреб певної частини населення, яке було віруючим, цілком вимушено не виключалася зі сфери дії державних законів.

Концепція співвідношення «природноісторично сформованого загальносоціального права» і юридичного (офіційно визнаного державою, законодавчого, легістського) права, сьогодні більш аргументована з наукової точки зору, ніж звична концепція права і закону, дає змогу нам пояснювати такий стан речей наявністю достатнього рівня розвитку релігійних відносин як специфічного виду (форми) суспільних відносин, який передбачав відповідну їхню формально-нормативну визначеність і організований захист з боку держави. (Сучасним дослідникам відомо, що «природноісторично сформоване загальносоціальне» право (формальне «неюридичне» право) до законодавчого втілення існує не тільки в суспільній свідомості, в моральних правах і соціальних домаганнях, у фактично усталених нормах, а й може існувати, існувало та існує як цілком реальні правовідносини, які за певних умов виникають до того, як будуть санкціоновані з боку державної влади³⁵).

Та чи «коректним» буде використання вельми «бажаної» для нас концепції щодо наукових надбань учених 1920-х років, котрим нелегко було «бути істориками». І все ж таки, як слушно зауважував український правознавець, професор Є.І.Кельман, обов'язок перед наукою і перед прийдешніми поколіннями змушував їх «ретельно збирати й бережно охороняти дорогоцінні пам'ятники» сучасної йому «великої епохи». У цьому розумінні тоді найкраще зберігався «матеріал революційної правотворчості і, зокрема, законодавчий матеріал»³⁶. В умовах політичної й ідеологічної боротьби навколо нечуваного і небаченого в історії людства соціального експерименту він сприймався як один із проявів взаємодії між правом і державою, як засіб охорони правопорядку, покликаною забезпечувати функціонування пануючого способу виробництва. При цьому не заперечувалася очевидність того, що «бурхливий потік революційного законодавства» — це насамперед відсутність «можливості супроводжувати законодавчі акти розлогими пояснювальними записками і проводити проекти через численні комісії, які скрупульозно фіксували в протоколі засідань дискусії та обговорення»³⁷, а потім усвідомлене виконання так званої «волі законодавця».

Мав рацію Є.І. Кельман, коли стверджував, що за будь-якої «волі законодавця» необхідною умовою вивчення основних законодавчих актів є «ознайомлення із задулісною їх історією», «проникнення в супроводжуючу їх опублікування боротьбу думок і проєктів»³⁸. До розгляду законодавства в його історичній ретроспективі і перспективі зверталися і «теоретики компанії старої професури» В.М. Гордон, М.О. Максимейко та інші «теоретики компанії старої професури», які брали участь у науково-концептуальному забезпеченні реальної потреби класово-нормативного регулювання суспільних, в тому числі релігійних відносин. Перейшовши на службу до радянської влади, більшість із цих талановитих та освічених людей з високим рівнем фахової підготовки та загальної правової культури продовжувала схилитися до думки про те, що лакмусовим папірцем розвинутої права є гарантування прав особи.

Тим часом інтерпретація і розвиток правового впливу на суспільні відносини в сфері релігійного життя підпорядковувалися спочатку реалізації марксистсько-ленінських уявлень про «революційне» право, котре оцінювалося як «революційна правосвідомість», а подекуди — зовсім відкрито і чесно — як «революційна доцільність», а потім ідеології, що забезпечувала «орієнтацію державної політики суспільного руху, в тому числі і руху наукових досліджень»³⁹.

Українські правники, прихильники детермінованості політичного устрою системи права, насамперед економічними чинниками, у своєму підході до розуміння сутності правового впливу на суспільні відносини відштовхувалися від класового принципу та відповідних йому особливостей правопорядку, а не від нормативістських концепцій права, котрі ототожнювали право з системою норм, з законодавством. Утім, створення сприятливих («охоронних») умов для офіційної ідеології і пропаганди потребувало від них використання правових норм і інститутів спочатку для визначення умов діяльності релігійних організацій і віруючих, а потім для витіснення їх з усіх сфер суспільного життя.

1. *Уткін О.* Держава і церква. Правове регулювання // Віче. — 1996. — № 12 (57). — С. 132—141; *Форостюк О.Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917—1941 роках: Монографія. — Луганськ, 2000; *Бережний Я.* Державно-церковні відносини та свобода совісті у СРСР та УСРР: історичний аспект // Вісник прокуратури. — 2002. — № 5. — С. 27—30 та інші.
2. *Крешенникова Н.А.* Цивілізаційні підходи к изучению истории государства и права // Методологические проблемы правоведения. — М., 1994. — С. 5.
3. *Стучка П.И.* Народный Суд в вопросах и ответах. Неофициальное руководство с алфавитным предметным указателем и с приложением важнейших для Народного Суда декретов Рабоче-Крестьянского Правительства. — Москва—Петроград, 1918. — С. 32.
4. *Стальгевич А.* Пути развития советской правовой мысли // Революция права. — 1928. — № 4. — Июль—август. — С. 36.
5. *Комуністична партія Радянського Союзу* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 — 1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М.Федосєєва і К.У.Черненко. — К., 1978. Т. 1. 1898—1917. — С. 266.
6. *Бухарін М., Преображенський Е.* Азбука комунізму: Популярний виклад програми Російської Комуністичної партії більшовиків / Переклав Е. Касяненко. — К., 1920. — С. 145, 147.
7. *Сорокин П.* Религиозные группы и религиозные перегруппировки // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии: Учеб. пособие для вузов. — М., 1996. — С. 259—260.
8. Там само. — С. 260.
9. *Рожцин В.* Антирелигиозная пропаганда // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1921. — № 6. — С. 20.
10. Там само.
11. Там само.
12. *Малиновський О.О.* Наука про суспільну свідомість: (Короткий курс ідеологічної науки в запитаннях та відповідях) // Написав А. Богданов (псевд.): Переклав М. Трирог (М.Семенко). — К., 1921. — С. 157.
13. Там само. — С. 149.
14. Там само.
15. Центральний державний

архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — Арк. 100); Агитпроп Ц.К.К.П.(б.)У. Тезиси по антирелигійній пропаганді // *Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины*. — 1921. — № 6. — С. 24. **16.** Наприклад: *Мещеряків Н.* Попівське шахрайство / Переклад з рос. за ред. Краснянського. — Х., 1920.; *Скворцов-Степанів І.* Про душу, загробне життя, про бога та безсмертя : (З історії сучасних релігійних вірувань); Переклад з рос. (І.Степанів псевд.). — Х., 1922; *Струмліні С.Г.* Бог і воля: Переклад з рос. / [З передм. авт.] — Х., 1923; *СМЕРТЬ богів: Літературно-науковий збірник* / [З передм. ред.]. — Полтава, 1923 та ін. **17.** От религии к атеизму. Систематический указатель книжной и журнальной литературы и ее критики с 1917 — 1924 гг. — № 1. — М., 1925. — С. 3. **18.** Там само. — С. 9. **19.** Агитпроп Ц.К.К.П.(б.)У. Тезиси по антирелигійній пропаганді // *Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины*. — 1921. — № 6. — С. 26. **20.** Там само. **21.** *Цыпин В.* Церковь и ее взаимоотношения с государством // *Русская Православная Церковь и право: комментарий* / Отв. ред. М.В.Ильичев. — М., 1999. — С. 2. **22.** Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 458. — Арк. 70, 121. **23.** Там само. — Ф.Р-1249. — Оп. 1. — Спр. 568. — Арк. 20. **24.** *Сухоплюев Ив.* Свобода совести по конституциям Чехо-Словацкой и Польской Республик // *Наука на Украине*. — 1922. — № 4. — С. 265. **25.** Там само. — С. 275. **26.** Там само. — С. 266. **27.** *Гольберт К.* Основные моменты законодательства по отделению церкви от государства // *Пути антирелигійной пропаганды. К постановке работы*. — Вып. 3. — Х., Госиздат Украины, 1926. — С. 78, 82. **28.** *Рейснер М.* Что такое советская власть? — Одесса, 1919; його ж: Нужно ли нам верить в бога? — М., 1920; його ж: Нужна ли нам вера в бога. О вере, церкви и государстве. — М., 1923; його ж: Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — Л., 1925. та ін. **29.** *Рейснер М.* Обзор литературы о религии и церкви // *Печать и революция*. — 1923. — Кн. 7. — С. 117—118. **30.** *Гольбарг Г.* Основы частного имущественного права: Очерки. — М., 1924. — С. 7—8. **31.** *Юшков С.* Церковь // *Энциклопедия государства и права* / Под ред. П.Стучки / Коммунистическая академия. Секция общей теории государства и права. — М., Т. 3: Вып. 5—6: Обеспечение—Юридическое. — 1927. — С. 1519—1520. **32.** Там само. — С. 1520. **33.** Центральний державний історичний архів у місті Києві. — Ф. 2059. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1—37. **34.** *Юшков С.* Цит. праця. — С. 1523. **35.** *Явич Л.С.* Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. — Ленинград, 1985. **36.** *Кельман Е.* Библиография // *Вестник советской юстиции*. — 1924. — № 2. — С. 67. **37.** Там само. **38.** Там само. **39.** *Селіванов В.* Наступність у процесі розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // *Вісник Академії правових наук України*. — 2001. — № 3 (26). — С. 30.

М.Р. ВУЛЕВИЧ

РЕСПУБЛІКА СЛОВЕНІЯ: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ СЛОВ'ЯНО-БАЛКАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Словенський народ пройшов шлях боротьби за свободу упродовж чотирнадцяти століть, з VII і до кінця XX ст., коли його держава, Словенія, стала самостійною та незалежною. Словенія розташована на півдні Центральної Європи, у північно-західній частині Балканського півострова. Межує: на півночі — з Австрією, на північному сході — з Угорщиною, на південному сході та півдні — з Хорватією, на заході — з Італією та Адріатичним морем (берегова лінія — 46,6 км). Її територія займає 20,3 тис. кв. км.

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В.М.КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 24

Київ 2004

**Збірник затверджено ВАК України як наукове фахове видання,
в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень**

Редакційна колегія

Ю.С. Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України (голова редколегії);
І.О. Кресіна, доктор політичних наук (головний редактор); В.Б. Авер'янов, доктор юридичних наук;
В.І. Акуленко, доктор юридичних наук; В.Д. Бабкін, доктор юридичних наук; С.В. Бобровник, кандидат
юридичних наук; В.П. Горбатенко, доктор політичних наук; В.Н. Денисов, доктор юридичних наук;
В.С. Журавський, доктор юридичних наук; Засць А.П., доктор юридичних наук; А.А. Коваленко,
доктор політичних наук; О.М. Костенко, доктор юридичних наук; Н.Р. Малишева, доктор юридичних
наук; В.П. Нагребельний, кандидат юридичних наук; І.Г. Оніщенко, доктор політичних наук;
Н.М. Оніщенко, доктор юридичних наук; М.В. Оніщук, кандидат юридичних наук; Н.М. Пархоменко,
кандидат юридичних наук; В.Ф. Погорілко, доктор юридичних наук; В.І. Семчик, доктор юридичних
наук; О.В. Скриннюк, доктор юридичних наук; І.Б. Усенко, кандидат юридичних наук; Н.М. Хуторян,
доктор юридичних наук; В.В. Цветков, доктор юридичних наук; Я.М. Шевченко, доктор юридичних
наук; Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук.

Д 36 **Держава і право:** Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.
Випуск 24. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України,
2004. — 668 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного і підприємницького, аграрного та екологічного права, кримінології, кримінального і кримінально-процесуального права. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати правові та політичні знання теоретичного і прикладного характеру.

Адреса редакції

01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України
тел. 229-73-96, факс 228-54-74

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Петрова Л.В.</i> Щодо відгуку Б. Чміля і О. Гвоздіка	3
<i>Плавич В.П.</i> Архетипические прафеномены права и его структура	7
<i>Зайчук О.В., Оніщенко Н.М.</i> Сутнісні особливості і призначення сучасного права	15
<i>Корчевна Л.О.</i> Східна традиція права як проблема	18
<i>Тимошенко В.І.</i> Психологічна теорія держави Л.Й. Петражицького (З історії політичної і правової думки)	24
<i>Дмитрієнко Ю.М.</i> Древнейшие источники мирового эпического правосознания	29
<i>Власов Ю.Л.</i> Теоретичні аспекти процесу реалізації права	39
<i>Горінецький Й.І.</i> Правоохоронна функція держави: поняття і ознаки	44
<i>Черних С.М.</i> Місце об'єктивного і суб'єктивного права в структурі права	49
<i>Коструба В.В.</i> Особливості шведської форми правління	55
<i>Васецький В.Ю.</i> Права людини в романо-германській правовій системі	60
<i>Ушаков О.М.</i> Стан правового порядку в сучасному українському суспільстві та етапи його формування	66
<i>Шкляр Т.О.</i> Принципи правових форм реалізації економічної функції держави	71
<i>Павлишин О.В.</i> Правова праксеологія: практично-прикладні аспекти філософії права	75

Розділ 2

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Лаврик Г.В.</i> Теоретичне осмислення духовно-ідеологічного феномену церковно-релігійного життя на етапі становлення радянської теорії держави і права	82
<i>Вулевич М.Р.</i> Республіка Словенія: державно-правова історія становлення незалежної слов'яно-балканської держави	89

<i>Чеботок Н.В.</i> Правові аспекти формування етнонаціональної політики гетьмана П. Скоропадського	94
<i>Левчук М.В.</i> Правові підстави переходу Київської митрополії до складу Московської патріархії	100
<i>Мартинюк О.В.</i> Припинення шлюбу в Україні (X — середина XVII століття)	105
<i>Велигодський Д.В.</i> Кримські військово-авторитарні режими генералів А.І. Денікіна і П.М. Врангеля (червень 1919 — листопад 1920 рр.)	112

Розділ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Олійник А.Ю.</i> Історія розвитку конституції України в механізмі забезпечення основних свобод людини і громадянина	121
<i>Гринюк Р.Ф.</i> Парламентаризм у правовій державі	126
<i>Дробуш І.В.</i> Механізм функціонування регіональних органів місцевого самоврядування в Україні	134
<i>Француз А.Й.</i> Інститут виборів та функціонування політичних систем демократичного типу: правовий аналіз	141
<i>Стецюк П.Б.</i> Офіційна назва держави: конституційно-правова характеристика	147
<i>Палінчак М.М.</i> До питання про фінансове забезпечення релігійних організацій в постсоціалістичній Словачкській Республіці	154
<i>Слободян Н.М.</i> Суб'єкти конституційно-правової відповідальності в Україні	159
<i>Козодой Л.М.</i> Поняття конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу	164
<i>Соколенко Ю.М.</i> Механізм реалізації культурних прав і свобод громадян України	169
<i>Натурчак В.Я.</i> Правові проблеми підготовки юристів в Україні на сучасному етапі	176
<i>Волощук О.Т.</i> Проблема припинення повноважень Президента: порівняльно-правовий аналіз конституцій та політичної практики Франції, Росії та України	181
<i>Шамрай І.А.</i> Ліцензування банківських операцій як інститут банківського права України	191
<i>Грабильніков А.В.</i> Громадянин України — суб'єкт політичної системи	196

Розділ 4

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

<i>Стулова І.М.</i> Проблеми боротьби з ухиленням від оподаткування в Україні	204
<i>Порфімович О.Л.</i> Організаційно-управлінські засади вдосконалення форм роботи з представниками журналістського корпусу України	209
<i>Коломосць Т.О.</i> Система публічного права України — нормативна база адміністративного примусу: основні орієнтири сучасного доктринального дослідження	214

<i>Бедний О.І.</i> Принципи служби в органах місцевого самоврядування в Україні: сучасність і перспективи	219
<i>Залобовська І.К.</i> Державний контроль за виданням нормативно-правових актів управління як засіб забезпечення законності в сфері державного управління	226
<i>Фещенко Л.О.</i> Теоретичні основи поняття взаємодії правоохоронних органів	230
<i>Засулько С.С.</i> Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері пожежної безпеки	234
<i>Сорочинський Ю.В.</i> Науково-технічний прогрес та інноваційна діяльність	241
<i>Карташов А.В.</i> Інноваційні механізми регулювання взаємовідносин держави і громадських організацій у соціальній сфері	247

Розділ 5

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

<i>Єрмоленко В.М.</i> Майно як об'єкт цивільних правовідносин	253
<i>Прилико С.М.</i> Деякі питання імплементації міжнародних норм у правову систему України	258
<i>Фединяк Г.С.</i> Підприємство, підприємництво та спадкування (аналіз деяких конвенційних норм)	265
<i>Канзафарова І.С.</i> Ефективність цивільно-правової відповідальності: комплексний підхід	270
<i>Тимченко Г.П.</i> Змагальні та слідчі засади у цивільному процесуальному законодавстві: проблеми співвідношення і вибору	274
<i>Васильченко В.В.</i> Сутність цивільного наступництва при спадкуванні за правом представлення	276
<i>Нелін О.І.</i> Особливості буржуазного спадкового права	281
<i>Паладій М.В.</i> Правові засади організації і діяльності постійно діючого третейського суду з питань інтелектуальної власності	288
<i>Занфірова Т.А.</i> Теоретичні основи роботодавчої правосуб'єктності фізичної особи	293
<i>Свистун Л.Я.</i> Суб'єкти договору перевезення вантажів автомобільним транспортом	299
<i>Лідовець Р.А.</i> Окремі питання відповідальності за порушення зобов'язань, що виникають із змішаних договорів	304
<i>Демиденко К.Є.</i> Етико-правові проблеми правоздатності ембріона	309
<i>Дворак М.Є.</i> Колізійна прив'язка в нормах міжнародного приватного права в шлюбно-сімейних правовідносинах: напрями вдосконалення	315
<i>Андріанов М.В.</i> Порука як спосіб забезпечення виконання договірних зобов'язань	320
<i>Ярешко О.В.</i> Право на недоторканність ділової репутації в системі особистих немайнових прав	325
<i>Прядко О.С.</i> Щодо питання правового регулювання роздрібної купівлі-продажу в Україні	329

<i>Калениченко П.А.</i> Роль авторського права у протидії глобалізації музичного шоу-бізнесу України	337
<i>Безлюдько І.О.</i> Договір перевезення вантажу повітряним транспортом: визначення в законодавстві України	342
<i>Давидова Н.О.</i> Класифікація особистих немайнових прав фізичної особи	346
<i>Малюга Л.В.</i> Цивільно-правовий захист особистих немайнових прав: сутність, форми та способи захисту	351
<i>Дмитришин В.С.</i> Поняття комп'ютерних програм, їх генезис та специфіка	358
<i>Чернелевська О.Л.</i> Проблеми та шляхи вдосконалення відповідальності за порушення конкурентного законодавства	364
<i>Бонтлаб В.В.</i> Цивільно-правові аспекти співвідношення доменних імен та товарних знаків	371
<i>Скоробагатько А.В.</i> Особливості розвитку законодавства про пенсійне забезпечення наукових працівників у період незалежності України	377

Розділ 6

ФІНАНСОВЕ ТА БАНКІВСЬКЕ ПРАВО

<i>Зайцев М.Ю.</i> Деякі питання вдосконалення правових форм самофінансування оперативного-виконавчої діяльності підрозділів державної служби охорони	385
<i>Ніцимна С.О.</i> Правове регулювання державного кредитування вищої освіти в Україні	390
<i>Пожидаєва М.А.</i> Правові проблеми визначення об'єкта та бази оподаткування для платників єдиного податку	396
<i>Зорина О.И.</i> Некоторые вопросы применения оффшорного бизнеса в интересах государства	403
<i>Бершеда Т.Є.</i> З іноземного досвіду податкової амністії	408

Розділ 7

АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

<i>Малий В.Ю.</i> Інститут іпотеки землі в історичній ретроспективі	412
<i>Єліссєєва О.В.</i> Правовідносини у сфері припинення права приватної власності на земельні ділянки: суб'єкти та об'єкти зазначених правовідносин	419
<i>Хом'яченко С.І.</i> Система органів, які здійснюють державний і самоврядний контроль за використанням та охороною земель	425
<i>Шершун С.М.</i> Еколого-правові питання лісокористування	432
<i>Шевкунова Є.О.</i> Україна на шляху до реалізації Кіотського протоколу	438

Розділ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ

<i>Литвак О.М.</i> Превентивна дія норм загальної частини Кримінального кодексу	445
<i>Андреевский В.В.</i> Признаки адвокатуры как составной части правосудия	452
<i>Пінчук М.Г.</i> Система і завдання законодавства про боротьбу з незаконним обігом вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв	459
<i>Користін О.Є.</i> Глобальність легалізації (відмивання) доходів, здобутих злочинним шляхом	466
<i>Ахтирська Н.М.</i> Класифікація формування нових напрямів у судовій експертизі	469
<i>Коваленко В.В.</i> Кримінологічна характеристика форм проявів організованої злочинності у сфері економічних відносин	472
<i>Котюк І.І.</i> Методологічні аспекти визначення поняття тактичних прийомів	477
<i>Марушак Н.В.</i> Повага до гідності особи у кримінально-процесуальному законодавстві України	484
<i>Мартенко О.Л.</i> Про можливості та межі взаємодії юридичної психології та кримінального права	490
<i>Неживець О.М.</i> Вплив нормативно-правових та кримінологічних заходів щодо забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі	496
<i>Скулиш В.Є.</i> Механізми злочинних посягань у фінансовій та кредитно-банківській сфері	502
<i>Светлов Д.М.</i> Історичні аспекти кримінальної відповідальності за ухилення від проходження військової служби	509
<i>Баган Т.Г.</i> Процедура надання державними установами та організаціями неуправлінських послуг	514
<i>Головкін О.В.</i> Кримінально-правові ознаки групового злочину	517
<i>Зазимко О.І.</i> Кримінологічна характеристика суб'єкта подружнього вбивства	524
<i>Юрчишин В.Д.</i> Проблеми доказового значення ймовірних висновків експерта в кримінальному судочинстві України	529
<i>Шамлій Н.О.</i> Необхідна оборона та проблеми визначення меж її допустимості в кримінальному праві України	534

Розділ 9

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО

<i>Шемякін О.М.</i> Азовське море: сучасні проблеми правового статусу та режиму використання	540
<i>Кубісевич С.П.</i> Регіональні аспекти співпраці Європейського Союзу і Організації з безпеки і співробітництва в Європі	545

Розділ 10

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

<i>Струтинський В.Є.</i> ПОРП і незалежна профспілка «Солідарність»: два погляди на соціально-політичний конфлікт 1980—1981 рр.	551
<i>Чижова О.М.</i> Макіавеллізм як прояв прагматизму в політиці	557
<i>Бідзюра І.П.</i> Економічна складова системних реформ	560
<i>Нагорняк М.М.</i> Політико-правовий аналіз Т. Масариком взаємовідносин між церквою і державою	564
<i>Бурдяк В.І.</i> Роль етнічних стереотипів у розвитку політичних відносин на Балканах	571
<i>Алексєєнко І.В.</i> Універсалізація — інтеграція — глобалізація: питання методології та практики	578
<i>Лясота Л.І.</i> Розвиток партійних структур в Україні: виклики інформаційного суспільства	584
<i>Морозова О.О.</i> Мотиви політичної поведінки та їх прогностична цінність для сучасної політичної науки	589
<i>Стеценко Ю.В.</i> Нелегальна міграція як джерело загрози національній безпеці України	592
<i>Корж А.В.</i> Мовна політика в Україні за проектом Закону України «Про мови в Україні»	599
<i>Мартинюк Р.С.</i> Питання політики і права в діяльності Конституційного Суду України (в контексті принципу поділу влади)	604
<i>Доцяк І.І.</i> Вибори в контексті трансформації політичної системи України	609
<i>Лага В.А.</i> Демократія як ідея, ідеал та ідеологія суспільно-політичного розвитку	614
<i>Семко В.Л.</i> Українсько-російські відносини в контексті парламентських слухань у Верховній Раді України	621
<i>Долгов В.М.</i> Анатомія політичної рекламної кампанії	625
<i>Молібога Р.М.</i> Політологічні виміри будівельного «буму» в столиці України	631
<i>Тоїчкін О.М.</i> Етнонаціональний вимір регіональних проблем діяльності сучасних політичних партій України	638
<i>Першин В.Г.</i> Управління ризиками в процесі іпотечного кредитування	643
<i>Коваленко А.А.</i> Теорія узгодження інтересів громадян і управління суспільством за Д. Г'юмом	649

Розділ II
РЕЦЕНЗІЇ

Оніщенко Н.М. Теорія держави та права: сучасне розуміння	652
Стрельбицький М.П. Комплексне дослідження сутності держави	653
Бігун В.С. Екстраординарний посібник з філософії права професора В.І.Кузнецова	655
Семчик В.І. Актуальні проблеми побудови системи юридичних осіб на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства	657